

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi osztályának könyvbemutatója

2018. május 9.

DÁVIDHÁZI Péter, „Vagy jőni fog” Bibliai témák nemzetiesítése a magyar költészetben, Bp. Ráció Kiadó, 2017, 527.

A könyvet bemutatja: Bitskey István, az MTA rendes tagja

A közelmúltban több esetben is előfordult, hogy irodalomtörténészek, irodalomkritikusok esszéi a „szavakból épült katedrális” kifejezéssel illették és méltatták valamelyik impozáns írásművet. Dávidházi Péter új könyvének elolvasása után ez a jelzős szerkezet így módosítható: bibliai szövegmintázatokból felépített magyar költészeti–líratörténeti katedrális az ő kötete, mivel lapjain évezredes szakrális szövegekről deríti ki és mutatja meg az elmélyült kutatói figyelem, hogy azok miként épültek be a magyar nemzeti poézis kiemelkedő alkotásainak szövegeibe.

A katedrális képzete jelen esetben korántsem véletlen.

Először is azért nem, mert a kötetben szakrális szövegekről van szó, a bibliai terminológia és mentalitás maradandóságáról, évezredek átívelő frissességéről, értékgazdagságáról, humanitásáról, a Szentírás nyelvének (pontosabban: nyelveinek) teherbírásáról, olykor pedig rejtélyeiről, jelentésárnyalatairól, sokszínűségéről, értelmezési lehetőségeiről.

De ez csak az egyik pillére a szavak székesegyházának, a másik oldalon ott van a magyar költészet oszlopcsarnoka, ott vannak a 19. és 20. századi – többnyire, de nem kizárólag – lírai remekművek, amelyeknek képi mélyrétegeit, eszmei gyökérzetét, egyes szerkezeti elemeit, szövegszervező komponenseit az Ó- vagy Újtestamentum alakzataiban mutatja ki a kötet szerzője.

S még mindig a katedrális képzeténél maradva: szilárdak ennek a szóbeli építménynek, tanulmányokból emelt monumentumnak a falai, mert létrehozójuk párját ritkító filológiai alaposággal és körültekintéssel rakta le a fundamentumot. Dávidházi hebraisztikai stúdiumokat is folytatott annak érdekében, hogy egyes ótestamentumi szövegegységek, beszédhelyzetek vagy szerepmintázatok történetét valóban a kezdetektől tudja autentikusan végigkövetni, az antikvitáson és a középkoron át egészen odáig, amíg azok magyar nyelven lírai mesterművek alkotóelemeivé lényegültek.

A szerző maga ezt írja könyvéről: „Egészében a kötet nem kínálja fő témája teljes feldolgozását, már amennyire ez egyáltalán lehetséges volna, de részei együtt akarnak mondani valamit”. Ez a szerzői szándék jól érzékelhetően jelen van a kötetben: a 15 tanulmányt inkább fejezeteknek nevezhetnénk, mert a közöttük lüktető kohéziós erő

nyilvánvaló, valamennyi a bibliai háttérből sugalmazott poétikai értékeket ragyogtatja fel új fényben, új kontextusban, nemzetiesített keretekben.

Költészetről van szó ebben a kötetben, de kérlelhetetlenül szigorú filológiai adatokra épülnek a fejtegetések. A bibliai téma fogalmát a szerző a legtágabb értelemben használja: szószerkezetek, költői képek, beszédhelyzetek, kommunikációs szerepek, műfaji előzmények és logikai műveletek egyaránt azokhoz a vizsgált mintákhoz tartoznak, amelyeknek eredője a Szentírás szövege, végállomásuk pedig a magyar költészet valamelyik igazgyöngye.

A megcélzott kutatás egyik alapvető módszertani nehézségéről az első fejezet ad számot: a „Jövevények és zsellérek” cím mögött végső soron az a kérdés tapintható ki, hogy vajon az általában bibliainak tekintett szöveg sokféle változata közül melyiket kell (vagy lehet) számításba venni egyes alkalmakkor, esetünkben a magyar kontextus forrásaként vagy legalább is távoli ihletőjeként. A példaként szolgáló locus (3Móz 25,23) fogalom párja (a héberben: *gérím ve-tósávim*, a latinban: „peregrini et inquieti”) már csak az eltérő felekezetű magyar fordítók (Heltai, Károlyi, Káldi György, Bloch Móric–Ballagi Mór) tollán is különböző fordításokat (és ezáltal eltérő értelmezéseket) kapott (jövevény, telepes, idegen, vendég, zsellér, bérlő, stb.), a szöveghelyek egyértelmű azonosítása tehát általában csak felületes szokott lenni. Ehelyett jelen könyv szerzőjének meggyőző érvelése szerint az egyes költők által bizonyíthatóan használt Biblia-kiadás (avagy biblikus szellemi környezet) felderítése mutathatja meg a recepció (olykor igencsak kanyargós és tekervényes) útvonalait. A puszta szóátvételek helyett Dávidházi az eltérő kontextusok vizsgálatát tartja célravezetőnek, szerinte az ezekben működő szószerkezetek jelentésváltozatai hoznak létre új értékeket, új poétikai minőségeket.

A kutatói célkitűzés és módszertan ismeretében érthető, hogy a kötet következő fejezetei a magyar költészet három kiemelkedő darabját veszik górcső alá, a *Himnusz*, a *Szózat* és a *Nemzeti dal* biblikus mintáit és kapcsolatait elemzik. Kölcsey remekművében a paraklétoszi tradíció hangsúlyozása kapja a legfőbb szerepet: a prófétai intelmek és jóslatok bőséges mintázata állt a költő rendelkezésére (legerősebben: 1 Ján 2, 1-2), s Dávidházi érzékeny elemzéssel jelöli ki ennek a szerepnek a kettős gyökerét. Egyfelől szakrális ima, könyörgés, másfelől jogi retorika, ügyvédi védőbeszéd terminológiája tűnik fel a szövegben, a szószóló, a transzcendentális felsőbbbségnél közbenjáró lírai beszélő e kettős minőségben emel szót a nemzet érdekében. Archetipikus gesztus ez, egyrészt a Károlyi-Biblián nevelődő, annak bensőséges tudatformáló élményéből táplálkozó hívő ember mozzanata, másrészt a jogi végzettségű gondolkodóé, akinek az érvelése kiterjed „a bűn és bűnhődés megfelelő arányára

apelláló logikájára” is. Ezt az attitűdöt az elemzés az egyéb Kölcsey-művekben is kimutatja, majd pedig annak utóéletét regisztrálja.

Dávidházi indokoltan hangsúlyozza, hogy a himnusz szerepmintája az egész későbbi magyar költészetben nyomot hagyott, ennek legfeltűnőbb példájaként említi a Petőfi-kultuszt, minthogy utókorában a lángelkű költőt látnoknak, népe apostolának és hősenek, mártírjának és szószólójának, a „szabadság evangélistájának” nevezték (Pekár Gyula, 1922). Hozzátehetjük, hogy ennek a népét ébresztő, jézusi mintájú váteszi alaknak, a biblikus alapon megformált közbenjárónak még a Kádár-korszak költészetében is megvolt a visszhangja. A szerző meggyőző konklúziója szerint „a paraklétoszi megszólalás a magyar kultúra jellegzetes történelmi alapszólamainak egyike, melynek hosszan kitartott véghangzata mára elhalkulhatott, de nem enyészett el, s a *Hymnus*ban tisztán hallható” (53). Hozzátehetjük, hogy ennek a szólamnak markáns példái közül Utassy József versét idézhetjük, mint legismertebbet: „Talpra, Petőfi! Sírodat rázom: szólj még egyszer a Szabadságról!” (*Zúg március*, 1968).

A kötet másik Kölcsey-tanulmánya „*Őseinket felhozád*” idézetcímmel a *Hymnus* befogadó formuláinak szimbolikus térfoglaló funkcióját mutatja be. Azt a folyamatot kíséri végig ez az írás, amelynek során az egyéni líra közösségi költészeté válik, a közbenjárói szerep a különféle szóművészeti alakzatok révén kollektív hitelességűvé lesz. A szülőföld, a genealógia, az ősi birtoklási jog, a vallomások helyismeret, a közösség bűneinek és bűnbánatának vállalása egyaránt szerves komponense lesz a szövegnek, amelyben a szószóló a közösség nevében beszél. Radnóti *Nem tudhatom*jával állítja párhuzamba Dávidházi a *Hymnus* vallomásokát, a párhuzamok evidens módon szemléltetik a költészet szimbolikus térfoglaló lehetőségeit.

Tovább lépve a kötet témáinak során, nem meglepő, hogy Vörösmartyról szól a következő egység. Önálló könyv- ill. kismonográfia méretű tanulmányban tárja fel a szerző a *Szózat* bibliai logikáját és szerepmintáját, s eközben figyelme második számú nemzeti költeményünknek szinte minden sorára és érzelmi rezdülésére kiterjed. A Himnusszal ellentétben Vörösmarty művének biblikussága jóval rejtettebb, nehezebben szétszálazható a forrásvidéke. Pedig – okkal figyelmeztet rá a szerző – a közvetlen utóélet még evidens módon érzékeltette a költemény szakralitását, Gyulai Pál és kortársai értelmezésében még az isteni gondviselés gátolta meg a nemzet pusztulását, az örködött megmaradásán. A modern kor igyekezett eltüntetni az interpretációból az ősi biblikus gyökéretnek, a vallásos mélyszerkezetnek a jeleit, noha az elmélyültebb figyelem előtt fel kell tűnnie a bibliai logikának, amely egyebek mellett a vagylagos érvelés archetipikus jellegében, az

áldozatvállalás dilemmáinak érzékeltetésében, a sors által kínált esélyek mérlegelésében egyaránt nyomon követhető.

Nagyon leegyszerűsítve az idézetekben gazdag gondolatvezetés további menetének ismertetését, azt mondhatjuk, hogy az elemző a bibliai ősminta útját Széchenyi István *Stádiumának* eszmevilágán át vezeti el Vörösmarty remekművéig. Az ennek során bőségesen sorakozó észrevételek közül ezúttal csupán néhányat említhetünk. Ilyen például az, amelyik a Szózatban megjelenített alternatívák korábbtól eltérő értelmezését fejt ki. A közvélemény (és a szakmai elemzők többsége is) mindeddig úgy tartotta, hogy a nemzet élete vagy halála közötti választás itt a tét, ez adja a költemény szerkezeti vázát, viszont ezzel szemben az elmélyült szövegvizsgálat más törésvonalat mutat ki: a közösség sorsának méltó avagy méltatlan jövője között feszül eszerint a versbeli ellentét. A nemzethalál is lehet értékeket hagyományozó, gyászkönyvet kiváltó, fenséges esemény, „a nemzethez méltó kifejlet”, s a megmaradás is lehet hiábavaló, értékpusztító, méltatlan, megalkuvó, önfeladó fejlemény. Nem csupán a nemzeti fennmaradás dilemmája tehát eszerint a tét, hanem a harmadik lehetőségnek, a „véráldozat hiábavalóságának” a kizárása, ezt sugalmazta az ótestamentumi próféta szerepek logikája, amely a jövendölések buzdító és iránymutató tónusa mellé az „Isten meggyőzőségébe” vetett reményt is sugalmazta. (Jón 3,9 és még számos egyéb helyen). Idézetek sorával illusztrálja a szerző, hogy ezt a logikát követte Széchenyi gondolkodása és ezt nemzetiesítette a *Szózat* retorikája is. De – s ez sem kevésbé fontos megállapítás – a versszöveg többértelmű jelentésvilágában az ősi bibliai logika és az új kontextusban hazafias üzenetté váló hagyomány „olyan harmonikus egységben” jelenik meg, hogy a különböző tónusokat „már csak kielemezni lehet belőle”. S Dávidházi éppen ezt tette, amikor a katedrálisépítők alaposságával és mesterségbeli tudásával nyúlt a rendelkezésére álló anyagokhoz, szövegekhez, gondolati konstrukciókhoz.

A 19. századi magyar líra harmadik számú alapversének tekintett *Nemzeti dal*-ról ugyancsak minden korábbinál részletesebb elemzés olvasható a kötetben. Jelentős számú új megfigyeléssel, régebbi beidegződéseket cáfoló érveléssel gazdagítja tudásunkat itt szerző, ezekből csak néhányat említhetünk most. Mindenek előtt a vers korábbi műfaji besorolási kísérleteit sikerteleneknek ítélve jut arra a következtetésre, hogy ez „a toborzó-főleskető beszédhelyzet költői remekműve”, poétikai sajátosságai az ősi, bibliai esküformákban gyökereznek. A Balz Engler bázeli irodalomtörténésztől vett mottó jegyében Dávidházi a szöveget az olvasási alkalmak felől, a szöveghasználati kultúra szempontjából veszi górcső alá, s így a *Nemzeti dal* alkalmi versnek minősül, egyértelműen március idusához köti a történelmi emlékezet. Az elemzés cáfolja azonban, hogy az alkalmiság akadály lenne az

irodalmi értéknek, ehhez Kölcsey szavait is idézi, aki szerint „az alkalom igazi poézist is szülhet”. Külön is foglalkozik a szerző azzal a kérdéssel, hogy a refrén esküszövege mennyire maradt irodalmi beszédaktus, s mennyire olvasták azt a kortársak életérdekűen. Az „élő Istenre” tett hivatalos esküszövegekkel szemben Petőfi a „magyarok Istenére” változtatva nemzetiesítette a hagyományos formulát. Végeredményben arra figyelmeztet ez az impozáns interpretáció, hogy Petőfi szövegének kiemelkedő történelmi szerepe mellett poétikai értékeire, műfajtörténeti helyére is célszerű a korábbiaknál nagyobb figyelmet fordítani.

A további fejezetek között kiemelkedő helyet foglal el a *Harmadnap. Arany János és a feltámadás költészete* című, igencsak tág ölelésű fejezet. A *Keveháza* soraiból kiinduló, s a *Széchenyi emlékezeteig* ívelő motívumkövetés bemutatja azt az utat, amelyen át a húsvéti ünnep szakralitásától a szókincs és képvilág „a költészet ellenőrizetlen senkiföldjére” tér át, hogy új kontextusban sokszínűen ragyogtassa fel jelentésrétegeit. S épp ezen a ponton tudja Dávidházi egzakt módon kimutatni Arany János költészetének egyik legnemesebb értékét, mivel szerinte a „kettős, illetve többszörös hagyományszövés metaforikus, alliteratív, rímelési és narrátori eszközeinek használatához szükség volt Arany sajátos látásmódjára, amely nemcsak egyes szavak jelentéstartományában és hangzásvilágában, hanem egész tudatképletekben észre tudta venni a rejtett hasonlóságot, hogy ezáltal egyazon szemléleti egészbe foglalja őket”. A „rejtett hasonlóságok” iránti hallatlanul finom érzékenység s ezeknek felszínre hozása: számos példa illusztrálja, hogy ebben rejlik Arany költészetének Dávidházitól ecsetelt varázsa. A legnagyobb magyar halálára írt gyászóda szintén ennek az eljárásnak a révén válhatott egyben a feltámadás reményét is felvillantó, poétikailag hiteles alkotássá. Miként zárósorai sugalmazzák: „Mi fölkelünk: a fájdalom vigasztal/ Egy nemzet gyásza nemcsak leverő/ Nép, mely dicsőt, magasztost így magasztal/ Van élni abban hit, jog és erő!” A Károlyi-Biblia szavain eszmélkedő egykori kisdíák immár érett költőként a harmadnapi feltámadás motívumát így a nemzet sorsába szötte be, az ősi keresztény motívumot új összefüggésben keltve életre.

Még további két Arany-téma tárgyalása erősíti meg a korábbi minősítést, a kétszáz éve született költő kivételes kvalitását, a tömörségükben is egyetemes érvényű költemények mestereként történő említését. Méltán sorolja a szerző Arany *Sejtelem* című háromütemű tizenegyesekből álló négy sorosát a miniatűr remekművek közé, amikor gondos textológiai vizsgálattal fejti fel a szöveg motívumsorának rejtett konnotációit, a „keresetlen egyszerűség” mögött rejlő képi gazdagságot. Az elemzés izgalmas alapkérdése: „Honnan veszi és hogyan fejtheti ki vigasztaló hatását” ez a négy soros búcsúvers? A választ a metaforikus szerkezet által megteremtett „feltétlen és önsajnálattal nélküli azonosításban” látja az elemző, az

univerzum rendjébe történő szerves beletartozást sugalmazza ugyanis a gabonatermesztés ősi eredetű, de itt új közegbe, saját életsorsának perspektívájába emelt képvilága. A mintaszerű elemzést a halálközelség és önvigasztalás költészetének Reviczkytól Petri Györgyig ívelő áttekintése zárja, motívumtörténetté teljesítve így ki a vizsgálatot.

Különleges a témája a másik Arany-dolgozatnak: a Hamlet-fordításba ékelődött bibliai eredetű (Bír 11, 29–40), angol balladában is feldolgozott szövegrészről, a világirodalomban számos változatot felmutató Jephte-történetről állapítja meg a szerző, hogy Arany tollán a fordítás a református predesztinációs tan hatását mutatja. Az angol és a magyar szöveg egybevetésével kapunk igazolást arról, hogy a fordítói szóválasztás mögött az eleve elrendelés terminológiája húzódik meg, a Hamlet Jephta-párbeszédének fordításakor az önnön helyzete hasonlóságát is érző költő „saját világnézete ütött át az idézett balladai szövegen”. Azt a kérdést is indokoltan veti fel és joggal mérlegeli az elemzés, hogy vajon a Juliska halálát gyászoló apa fájdalma milyen mértékben alakíthatta a fordítói munkát akkor, amikor az Ophelia haláláról szóló jelenetet, valamint a Hamlet és Polonius sorstragédiáról szóló párbeszédét ültette át magyar nyelvre.

A 19. századi klasszikusok után két Babits és ugyancsak két Kosztolányi-vers példáján mutatja be a szerző az általa követett szoros szövegközpontú vizsgálódási módszer hozamát. Közülük különösen a *Jónás könyve* új szemléletű vizsgálata tűnhet ki eredetiségével, az ún. „kihagyási poétika” fogalmának alkalmazásával. Ennek alapelve a státuszváltás figyelembe vétele, a szakrális bibliai Jónás-történet, illetve a babitsi átköltés közötti dimenzionális különbségtétel. A korábbi elemzők többnyire a két szöveg közti megfeleléseket (avagy különbségeket) regisztrálták, Dávidházi szerint viszont a kulcskérdés az, mit és miért hagyott ki a narrációból a modern átköltés, s ez miként hozott létre új minőséget a költeményben. A legbeszédesebb példa erre a bibliai történetben a vihartól sújtott hajó legénységének sorsvetése, ezt a mozzanatot Babits elbeszélése kihagyta, s így az isteni végzés helyett az emberi cselekvések morális megítélése, az Úr igazságtétele, bűnhődés vagy jutalom feletti rendelkezése lett a főhős sorsának meghatározója. Babits – miként az elemzés összegzi – „a két évezrednyi kereszténység utáni olvasóra számít, egyúttal azonban úgy helyezkedik vissza az ószövetségi történet világába, hogy kihagyásaival átírja az Úr közvetlen beavatkozásainak rendszerét, s ezáltal isteni és emberi felelősség viszonyának újfajta esettanulmányát hozza létre”. (316). Más szóval: a lélektani realizmus kapcsolódik itt be a szövegbe. Lépték és világkép, jellemek és metaforák rendje egyaránt változik tehát a cselekmény egy mozzanatának kihagyásával, ezt további szövegpéldákkal illusztrálja az elemzés, így mutatva fel a babitsi mű önálló karakterét, bibliai gyökerezetű, ámde merőben korszerűvé váló poétikai

teljesítményét. Ezt még tovább árnyalja a Jónás-téma összevetése Babitsnak egy korai versével, az *Esti kérdéssel*, az összevetésből kiviláglik, miként jutott el a költő századeleji pályakezdésétől 1938-ra a prófétai szerep vállalásáig.

A Kosztolányi-témák egyike a *Halotti beszédről* szóló miniatűr esszé, a másik a költő Poefordításának Jeremiás és Ezekiel-utalásait veszi sorra, s jellemzi helyüket, funkciójukat az új kontextusban. Egy József Attila és egy Illyés Gyula-vers ősmintáját Dávidházi a Jób-könyvében mutatja ki, majd jeles műfordítóink (Weöres Sándor, Vas István) bibliai ihletettségről értekeznek, s végül a modern magyar költészet és műfordítói kultúra számos példájával érzékelteti az ősi szövegek új összefüggésrendbe illeszkedésének módozatait.

Kivételes helyet foglal el az értekezések között a *The Waste Land, Ezekiel és a magyar fordítások* című, mivel alaptémája angol költemény, T. S. Eliot verse, ennek bonyolult utalásrendjéből indul ki az elemzés, s jut el a magyar fordítók/átköltők megoldásainak mérlegeléséhez. Kiinduló tétele szerint „az utalások létesítik a kulturális emlékezet legkisebb működő egységeit az irodalomban” (396). Jól választott példa erre Eliot, aki maga fűzött később jegyzeteket Ezekiel-utalásaihoz, amelyeknek a befogadókat kellett figyelmeztetniök a kapcsolatra a múltbeli szövegdarabka jelentése és az új kontextus által kiváltott átértelmezés között. Láthatóan nagy gondot fordít Dávidházi annak az összefüggésrendnek a feltárására, amelyben az Ezekiel-témához folyamodtak a magyar írók, s nem is kevesen, mivel Füst Milántól kezdve Weöres és Vas klasszikus átköltésein, Ady és Radnóti profétikus tónusain át Tandori Dezső és Imre Flóra verséiig kanyarog ennek a bibliai emlékezhelynek a felhasználási útvonala. Szubtilis megfigyelés, hogy a 20. századi magyar költészetben a prófétai szerep az angol vers rövid utalásával szemben huzamosabb parafrázisokban jelenik meg, mondhatni, hogy uralja a szöveget, a prófétai megszólaltatás feszélyezi, korlátozza a versbeli alakmások hangvételeit, kibontakozását. Szemléletesen példázza ez az elemzés azokat a változásokat, amelyeken egyazon bibliai minta eltérő nyelvi közegbe és eltérő kulturális hagyományrendbe kerülve átmegy.

A szövegek gyökérzetéig lehatoló vizsgálatok olykor meglepő eredményeket hoznak. Az újraírás poétikájának bemutatása a kötetzáró elemzés, amely egy évezredek át csiszolódó szövegformáció végállomásaként a magyar líra négysoros remekeinek egyikét tudja felmutatni. Az ősi zsoltártöredék (Psalmus 55,3) az augustinusi, majd a középkori Notker Teutonicus-féle német szövegvariáción át végül a germanista tudós Thienemann Tivadar átköltésében vált olyan remekművé, amely a tradíció és az aktuális élethelyzet egyesítésével idézi elő döbbenetes hatását: „Szőlőfürt voltam/ Most taposnak rajtam/ de bor leszek, ha meghaltam”. Önmagukban is beszédes sorok, de megismerve a szöveg alakulásának hosszú

múltját, megláthatjuk bennük az egyéni panaszon túlemelkedő érvényességet, az évszázadokon átívelő emberi sorstragédiát. Azt az utat, amely – a szerző szavaival – „a teológiai érvelés kötelékeiből kibontakozva már költészetté, alkalmazott szövegből önelvű irodalmi művé, szerzővel és címmel jegyezhető szuverén költeménnyé válik” (462).

Zárásként legyen szabad visszatérni kiindulópontunkhoz. A régi lexikonok szerint a katedrálisok a középkori egyházi művészet csúcsteljesítményei, bennük a kor mesterségbeli tudása és művészi igényessége együttesen mutatkozott meg a legmagasabb szinten. Az elmondottak után remélhetőleg nem tűnik túlzásnak a hasonlat, mely szerint Dávidházi Péter könyve az irodalomtörténet terepén ilyesféle csúcsteljesítmény, mert benne a filológiai professzionális tudás és a verselemzés iránti esztétikai érzék, a párhát ritkítóan széles ölelésű szövegismeret és a lírai empátia együttesen mutatkozik meg, s végeredményben ennek a kettősségnek a szakmánkban ritkán tapasztalt, ámde kívánatos harmóniája biztosítja munkájának egyedi fényét, szuverén értékét és kiemelkedő helyét nemzeti költészetünk kutatástörténetében.